TÜRK KIRMIZISI

TURAN ŞAHİN

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 2063
KÜLTÜR SERİSİ: 1122

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-650-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Yeşim Kasap

Akademik Danışman: Prof. Dr. Hülya Tezcan

Düzelti: Ayşegül Karayama

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Damla Acar

Kapak Baskısı: İmak Ofset

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın AŞ
Akçaburgaz Mah. 137. Sokak Nu:12 Esenyurt/İstanbul
Tel: (0212) 444 62 18
Sertifika Nu: 71320

İstanbul- 2024

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Turan Şahin: 1976 yılında Ankara'da dünyaya gelen Şahin, aslen Yozgat Yerköylüdür. 1994 yılında meslek hayatına kameraman olarak başlamıştır. Sonraki yıllarda Haber Panorama, Gündem ve İz Düşümleri gibi haber programları yapmış ve sunmuştur. Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Medya ve Kültürel Çalışmalar Bölümünde yüksek lisans yapan Şahin'in 2002 yılı sonrası temel uğraşısı belgesel yönetmenliğidir. Öyle ki Şahin, Türk Dünyası Belgesel Film Festivali'nin 2016 ve 2017 yıllarında kurucu festival direktörüdür.

Turan Şahin İstanbul'a Düşen Yıldızlar, Dersaadet'in Mimarları, Haremin Efendileri, Zelzele 1894, Sürre-i Hümayun, Sine-i Millet , Kubbet-ül İslam, Sinan'ı Anlamak, Karşı Kıyıdaki Osmanlı gibi Türk televizyonlarında yayınlanan konusu tarih olan çok sayıda belgesel serisi yazmış ve yönetmiş, TRT Haber'de Kasım 2014'te başlayan ve bir yıl boyunca her gün yayınlanan "Yüzyıl Önce Yüzyıl Sonra" adlı bültenle de, 100 yıl önce basılmış Osmanlı gazetelerinden derlenen haberleri 100 yıl sonrasına taşımıştır.

Turan Şahin ilk olarak, iklim değişikliği ile gündemimizde olan içilebilir su sıkıntısına 2001 yılında İSKİ yayınlarından çıkan *Çocuksu* adlı çizgi hikâye kitabıyla değinmiş, su tasarrufunun su kullanılarak üretilen her şeyin yersiz tüketiminden kaçınılmasıyla mümkün olabileceğini anlatan *SuperSu* çizgi hikâye kitabı da 2022 yılında Beylikdüzü Belediyesi tarafından basılmıştır.

Prof. Dr. Vahdettin Engin'in danışmanlığında İBB tarafından İstanbul'da icra edilen Sultan II. Abdülhamid Han'ın Vefatının 100. Sene-i Devriyesi Anma Etkinlikleri'nin proje koordinatörlüğünü de yapan Turan Şahin'in; *Osmanlı'nın Çılgın Projeleri* ve *Abdülhamid'in Payitahtı* adlı yayınlanmış iki kitabı daha bulunmaktadır.

Türk Dünyası Gazeteciler Federasyonu'nun bir dönem yönetim kurulunda da yer alan Turan Şahin 2022 yılından itibaren Avrasya Ekonomi Zirvesi'nin yayın yönetmenliğini ve İTÜ 250. Yıl Müzesi'nin editörlüğünü yapmakta; Türk Kırmızısı'nın doğduğu yer olan Bursa'da Türk Kırmızısı Müzesi'nin kurulması ve yeniden üretilmesi çalışmalarını sürdürmektedir.

ÖN SÖZ

İlgiyle okuduğum bu kitap, Türkiye'de olduğu kadar yurt dışında da hak ettiği yeri bulacak bir araştırmadır.

Boyama, dokumanın en önemli safhalarından biridir ve desenle beraber dokumaya özellik katar. Kırmızı rengin canlılığı ve insana verdiği yaşama sevincine bakılırsa diğer renkler arasında farklı bir yeri vardır. Kırmızı renk ilk çağlardan beri kullanılmış, ancak "Mureks" denilen deniz canlılarının tonlarcasından elde edildiğinden çok pahalıya mal olmuştur. Osmanlılar da ipekli boyamacılıkta en çok "lâk" veya "lök" dedikleri bir böceğin kabuklarından elde edilmiş kırmızıyı kullanmışlardır. Lâka katılan ara maddelerle kırmızının güvezi denilen koyu kırmızıdan menekşe moruna kadar değişik tonları elde edilmiştir.

Sarayın tercihi ise güvezi dedikleri, yakut kırmızısını andıran renk olmuştur. Ancak halkın kullanacağı pamukluların kırmızı renkle boyanması için üretimi kolay olan kökboya, mavi renk için indigo bitkisi kullanılmıştır. Bursa ve Edirne gibi boyacılığın merkezi olan şehirlerde bu boyaları yapan ustaların sokakları bile ayrıdır. Kökboyadan elde edilen kırmızı renk; canlı, parlak ve renk haslığı yüksektir.

Bu güzel rengin elde edilme süreci uzun ve yoğun iş gücü gerektiren bir çalışmadır. Batılılar Türk Kırmızısı'nı çok beğenmişler, formülünü ele geçirmişler ancak endüstriyel bir ürün hâline getirebilmek için çok çaba sarf etmişlerdir. Kitabın yazarı, bu süreçte yazılmış bütün Batılı yayınları tarayarak önümüze koymuştur. Kırmızı rengin elde edilebilmesi için yirmi bir formül üretildiği, formüller karşılaştırıldığında on yedi aşamadan geçtiği açıklanmıştır. Sonuca göre; bu aşamalar, pamuk liflerinin önce ağartıldığı, sonra boyanın liflere iyi tutunabilmesi için

mordanlandığı, sonra da pek çok defa yıkayıp kurutulduğu şeklinde tespit edilmiştir.

Kitapta bütün bu süreç, konuyla ilgili yayınlar, yayınlara konu olan firmalar, basit boya atölyelerinden fabrika aşamasına geçiş süreci anlatılmaktadır.

1742-1872 yılları arasında Avrupalı tüccar ve bilim adamları, Türk Kırmızısı'nı ve kimyasını anlamak için sarf ettikleri çabanın karşılığını ulaştıkları büyük üretim hacmiyle de almışlardır. Avrupalılar, gerek yaptığı yayınlarla gerek laboratuvar çalışmalarıyla Türk Kırmızısı'nın hikâyesini tüm dünyaya tanıtmışlardır.

Batının Türk Kırmızısı için yaptığı çalışmaları ayrıntılı bir şekilde bize yansıtan yazar Turan Şahin'i kutluyorum.

Prof. Dr. Hülya Tezcan

“‘Lütfen lordum, olabildiğince kırmızı olsun!’ diye tembih ediyor boyacısına 11. yüzyılda Vieux Claire’de yaşayan bir tüccar. Şiddetli bir kırmızı isteği 11. yüzyıla özgü değil. Kazılarda nadir örneklerine rastlanan tarih öncesine ait renkli kumaşlar genelde kırmızı. Boyacılar közü, doğan güneşi, alacakaranlığı nasıl evcilleştirip ipliğe ve kumaşa geçirebildiler? İşte burada başlıyor kırmızının, daha doğrusu Türk Kırmızısı’nın hikâyesi.”[1]

[1] Dominigue Cardon, “Aussi rouge gue posibble”, Francis Hallé ve Pierre Lieutaghi, *Aux Origines Des Plantes*, Fayard Yayınları, Paris 2008, c.2, s.77

Dilbilimciler siyah ve beyazdan sonra bir dile renge dair ilk giren sözcüğün kırmızı olduğu belirlemişler.[1] Türkçede kırmızı ve kırmızının çeşitli tonları 18 farklı kelime ile ifade edilir, "toru", "bağırca", "bağırza", "yağal", "yanal" bunlardan bazıları.[2]

M.Ö. 3500'lerde Sümer şehri Ur'da, kraliyete ait bir mezarda kırmızı renkli yün giysi parçaları bulunmuş. M.Ö. 2000'de ise, yontma taş çağında Avrupalı ve Ortadoğulular, saygıdeğer ölülerini toprak kırmızısı örtülere sararak gömmüşler.[3] İnsanoğlunun binlerce yıllık serüveninde kırmızı, değişen topluma, coğrafyaya ve kültüre rağmen hayatın hep merkezinde olmuş.

Kırmızı kana gönderme yapar, dolayısıyla yaşam ve ölüm kırmızıdır. Kırmızı bolluğu temsil eder ve doğurgandır. Kırmızı koruyucudur, savaşçıdır. Kırmızı şefler tarafından taşınan bir ayrıcalıktır, gücü temsil eder. Türkler için de "al" kutsal ve tanrısal bir renktir.[4]

İfade ettiği anlamlar silsilesi adına belki de son yüzyıla kadar insanoğlu solmayan bir kırmızı için çabaladı durdu. Ölümsüz eserler veren ressamlar nispeten tuvale zarar vermeden kalıcı renklere ulaşmışlardı. Ancak tekstil üreticileri kullanıldığında eprimeyen, yıkandığında çabucak solmayan, yağmurda kabarıp dökülmeyen ya da akıp gitmeyen, rüzgâr ve güneş gibi dış etkenlere dayanıklı kırmızı için âdeta ömür tükettiler, üstelik koşinil ve kökboya dışında alternatifleri de pek yoktu.[5]

Orta Çağ'da ve neredeyse 18. yüzyıla kadar kumaş bo-

---

1 Brent Berlin and Poul Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, U.C. Basım, Berkeley 1969, s.23

2 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, c.6, s.417

3 Leonard Woolley, *Ur of the Chaldee*, Norton Basım, New York 1965, s.64

4 Ögel (1991), a.g.e., s.409

5 Sally Garoutte, "Turkey Red Dye", *Quilters Journal 1977*, Bölüm 1, sa.2, s.3

17. yüzyılın başlarında kırmızı giyen Avrupalılar
Sala del Collegio, Riha Journal

yama zanaatı büyük oranda bitkisel ham maddelere bağlıydı. Bunlar tuhaf bir şekilde, yeşil dışında hemen her rengin üretilmesini sağlardı. Ama kökboyasının kırmızısı dışında elde edilen renkler pek dayanıklı değildi, kısa sürede kumaşların rengi atmaktaydı. Avrupa'da bu dönemde halk donuk renklere bürünmüş kalabalıklardı. Parası olanların aradığı renklerin nitelikleri ise bambaşkaydı; onlar canlı, yıkamaya uzun süre dayanan ve güneş ışığından çok etkilenmeyen renklere talipti. Bu nedenle boyanın niteliği bir kumaşın fiyatının 10 kat artmasına neden olabilmekteydi. Renkli kumaşlara sahip olmak bir lükstü, zengin tüccarlar kral ve prens sarayları için dışardan renkli kumaş ve boya tedarik ediyordu.[6]

17. yüzyıla ait bir Freres Saint Jean betimlemesi; kırmızı giyen kilise üyesi.
Recueil de Tous Les Costumes

Öyle ki boyacıların performansı ülkelerin itibarına yansıyordu. 16. yüzyılda Fransa Kralı I. Français gardırobuna yüzlerce saten siparişi vermiş, kumaşlarını Venedik ve Floransa'ya boyanmak üzere göndermişti.

Kırmızı sadece gücün rengi değil, aynı zamanda kanın ve Hz. İsa'ya tutkunun da sembolüydü. Kilise için kırmızı, Hz. İsa'nın, O'nun için dökülen kanın, şehitliği ve tanrı aşkını çağrıştırırdı. 1464'te Papa II.

[6] François Delamare ve Bernard Guineau, *Renkler ve Malzemeleri*, Çeviren: Orçun Türkay, YK Yayınları, İstanbul 2007, s.38-43

Paul, geleneksel mor yerine kıyafetlerde kırmızı kullanılması gerektiğine hükmetti, sonrasında kilisenin yüksek rütbeli rahipleri, en görkemli kırmızıları giyerek otoritelerine güç kattılar. İlahi renk kırmızı, aynı zamanda şevk, cesaret ve fedakârlığın rengiydi. Savaşta Spartalılar ve Persler, Romalılar gibi kırmızı giyiyorlardı.

Avrupalı seçkinler değerli kadifeler, taftalar, şamlar, şık satenler ve duvar halıları için astronomik fiyatlar ödemeye istekliydiler, yıllık gelirlerinin inanılmaz bir yüzdesini değerli tekstillere harcıyorlardı. Çünkü görkemli tekstiller, içsel değerlerinin ötesine geçen önemli bir otorite ve zenginliği temsil ediyordu. Lüks giyim, üst sınıfların onsuz yapamayacağı varlığın ve gücün amblemleriydi.

Rengin parlaklığı tondan daha kıymetliydi, kırmızının canlı kromatik yoğunluğu özellikle değerliydi. Kumaş boyamacılığı terzilikten daha kıymetli bir meslekti, bir elbisenin maliyetini boya belirliyordu. Cübbeler birbirine çok benzediğinden bol paralı tüketiciler; boya kalitesi ve boyama işlemindeki farklılığı algılamada ustalaşmışlardı. Kırmızılar en geniş kalite ve fiyat çeşitliliğini sağlıyor bu nedenle tartışmaların, saklı sırların ve ulaşılmaz reçetelerin merkezini teşkil ediyordu. Kumaşların boyanması, binlerce yıl boyunca her şeyden önce kırmızıya ve kırmızı dizisinde yer alan bir renge boyama anlamına geliyordu.

Orta Çağ'da görkemli kırmızılar uluslararası para birimi hâline gelmişti, o kadar yüksek bir itibara sahiplerdi ki; ziyaretler, evlilikler veya kutlamalar vesilesiyle bir araya gelen hükümdarların diğerine verdiği değerli armağanların yerini almışlardı. Lüks kırmızı kumaş üretimi etrafında dönen ticaret, şiddetli uluslararası rekabete yol açmış; tacir aileler ve loncalar tarafından kıskançlıkla korunan ticari sırlara dönüşmüştü. Keza Smith'in de belirttiği gibi "Endüstri öncesi toplumlarda, kumaşı özel kılan boyanın dayanıklılığıydı: boyanın ömrü, üzerinde bulunduğu malzemenin ömrü kadar olmalıydı."[7]

---

[7] Lorenza Smith, "The Red Craze", *Fashion History Timeline*, 29 Temmuz 2018, https://fashionhistory.fitnyc.edu/the-red-craze/ ve Leif Runefelt, "Grå bonde, blå bonde: Den globala indigomarknaden som etiskt problem på svenska landsbygden", Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion, Ed.: Paula von Wachenfeldt ve Klas Nyberg, Carlsson Bokförlag Yayınları, Stockholm 2015, s.107

“Türk Kırmızısı bütün dünyayı ele geçirdi. Sergi Türk Kırmızısı’nın motif zenginliğini, üretimini, yayılmasını ve dönen müthiş ekonomik kumarı bizlere gösteriyor. Türk Kırmızısı 19. yüzyılın yarılarında radikal değişikliklere sahne olan büyük kimyasal araştırmalarının da kaynağı.”[1]

[1] Jacqueline Jacqua ve Kolektif Yazarlar (1995), a.g.e., s.27

"Gerçekte, Sanayi Devrimi'nde kullanılan en önemli tekstil boyar maddelerden biriydi, aynı zamanda Türk ya da Adrianople (Edirne) olarak bilinen renk, İslam teknolojisinin bir zaferiydi."[1] Bu satırlar Prof. Dr. Antony Travis'in *Devrim Niteliğinde Bir Renk* adlı makalesinden. Cümlede geçen "sanayi devrimi", "tekstil" ve "en önemli boyar madde" sözcüklerinin her biri, Türk Kırmızısı'nın Avrupa'daki serüvenine dair makale ve kitaplar yazan birçok araştırmacı tarafından sık kullanılan sözcükler. Ancak bu cümlede bir kelime eksik: Pamuk. Çünkü Avrupa'nın sömürgeci imparatorlukları kendi toprakları dışında pamuğa ulaşıp, tüm dünyada kullanımını yaygınlaştırdıklarında ihtiyaçları olan tek şey onu boyayabilmek ve üzerine baskı yapabilmekti.

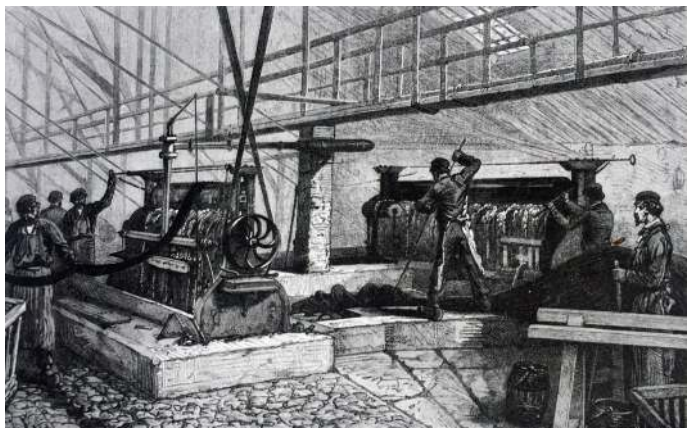
Eski ve yeni dünyada birçok uygarlık birbirinden bağımsız pamuğu kullanıp kumaşa çevirmişti. Bunun için her kültür, kendi birikim ve deneyimi ile çeşitli tipte ve büyüklükte makaralar, taraklar, yaylar, el milleri, az gelişmiş dokuma tezgâhları icat etti. Meksika'nın Tehuacan Vadisi'nde araştırmalar yapan bilim adamları en eski pamuk kumaş kalıntısının M.Ö. 3600 tarihli olduğunu ortaya koymuşlardı. Peru'da ve İndus Vadisi'nde de yapılan kazılar pamuğun M.Ö. 3000'li yıllardan itibaren kullanıldığını kanıtlar düzeyde.[2]

Herodot, M.Ö. 5. yüzyılda "Koyununkinden daha güzel ve daha iyi bir yün" der Hindistan'da üretilen pamuk için. Keza Büyük İskender Hindistan'ı işgal ettiğinde askerlerine kullanılagelenden daha rahat ve daha hafif olduğu gerekçesiyle bölgede bulunan pamuktan kıyafetler yaptırır. Bir başka Yunan tarihçi ve coğrafyacı Strabon da

---

1 Anthony S. Travis, "Madder Red: a Revolutionary Colour", *Chemistry & Industry*, 3 Ocak 1994, s.27

2 Lisa Huckell, "Plant Remains from the Pinaleño Cotton Cache, Arizona", *Kiva: the Journal of Southwest Anthropology and History*, sa.59/2, 1993, s.148–149

19. yüzyıl Fransa'sında bir kumaş boyama fabrikası.
Julien François Turgan, *Les grandes usines, études industrielles en France et à l'étranger,* 1875

Baker, "1677 yılında, Orange'de ilk patiska baskı imalathanesinin Hint kumaşı üretimi için değil, İran kumaşı üretimi için açıldığını, üretilen modelin de Hint değil, Osmanlı ve İran pamuklu baskısı olduğunu" söyler.[20] Dominique Cardon, bu dönemi daha iyi ve ucuz üretim yapmak için casusluk, kopyalamanın mubah olduğu "ekonomik savaş" olarak tanımlar.[21] Bu savaşta kurumsal, ekonomik ve bilimsel amaçlar, üretimin iyileştirilmesi ve rekabetin artırılması için dengeleyici bir çabaya dönüşmüşlerdir.

1602 tarihinde Nürnberg'de kırmızı kumaş boyamacılığı
Die Hausbücher Zwölfbrüderstiftungen

İngiltere, Fransa, İspanya, Hollanda gibi geniş ekim alanlarının bulunduğu kolonilere sahip ülkelerde 18. yüzyılda âdeta "pamuk devrimi" yaşanmaktadır. Paul Schwartz'ın da izah ettiği gibi seyyahların ve bilim adamlarının gayretleri var olan bilginin sadece elden ele dolaş-

---

[20] George Baker, *Calico Painting and Printing in the East Indies in the XVIIth and XVIII th Centuries*, Edward Arnold Yayınları, London 1921, s. 43

[21] Dominique Cardon, "Textile research: an unsuspected mine of information on some eighteenth- century European textile products and colour fashions around the World", *Textile History*, 1998, c.29, s.96